

Lühiülevaade õigeusu kiriku ajaloost ja õiguslikust seisundist Eestis

Riho Altnurme (Tartu Ülikooli kirikuloo professor, Tartu Ülikooli humanitaarteaduste ja kunstide valdkonna teadusprodekaan)

Priit Rohtmets (Tartu Ülikooli kirikuloo kaasprofessor ja usuteaduskonna asejuhataja; Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku Usuteaduse Instituudi kirikuloo professor)

19. sajandi kirikuvahetusliikumine ja õigeusu koguduste võrgustiku kujunemine

- Ehkki esimesed kontaktid õigeusuga ulatuvad tõenäoliselt juba Eesti ristiusustamise eelsesse aega, hakkas õigeusk siinmail jõudsamalt levima alates 18. sajandist, mil Eesti alad läksid Põhjasõja tulemusena Vene impeeriumi koosseisu. Kuni 1840. aastateni moodustasid rõhuva osa siinsetest õigeusklikest Vene päritolu kaupmehed ja sõjaväelased ning kohaliku elanikkonna kokkupuuted selle uskkonnaga olid tagasihoidlikud.¹
- 1840. aastatel toimus esimene kirikuvahetusliikumise laine, mis oli ajendatud Eesti maarahva ainelisest viletsusest ja lootusest luterlusest õigeusku minnes saada maad. Ka usulisi põhjuseid ei saa kirikuvahetuse puhul välistada, aga domineerisid ühiskondlikud motiivid.
- 1840. aastate kirikuvahetusliikumine oli aktiivsem Lõuna-Eestis. 1845. aasta kevadel salviti esimesed talupojad õigeusku. Järgmise kolme aasta jooksul vahetas luteri kiriku õigeusu kiriku vastu üle 60 000 eestlast. Kokkuvõttes kujunesid kõige innukamateks kirikuvahetajateks Pärnu- ja Saaremaa inimesed, kus õigeusu kiriku liikmeskond küündis peaaegu 30%-ni elanikkonnast. Mujal Liivimaal jäi see umbes 10–15 % vahele.²
- Vene Õigeusu Kirik (VÕK)³ tegutses Peeter I aegse kirikukorralduse alusel, mille kohaselt kuulus kiriku kõrgeim võim keisri ametisse nimetatud pühimale valitsevale sinodile, mida juhtis riigivõimu esindajana ilmikust sinodi ülemprokurör. Patriarh kui kiriku ülemkarjane VÕK-I kuni revolutsioonilise 1917. aastani puudus. Kirik koosnes piiskopkondadest ja abipiiskopkondadest. Eesti ala kuulus Riia piiskopkonna koosseisu.⁴
- Aastatel 1883–1887 leidis aset kirikuvahetusliikumise teine laine, mille kese asus Lääne-Eestis ja Hiiumaal. Põhjused olid 1880. aastatel suuresti samad, mis 1840. aastate kirikuvahetuse puhul. Ühtekokku vahetas nelja aasta jooksul kirikut üle 15 000 inimese. Võrreldes 1840. aastatega oli 1880. aastate kirikuvahetus organiseeritud ettevõtmine, millel oli ka riigi toetus, sest see toimus Vene impeeriumi keisri Aleksander III venestamispoliitika elluviimise ajal.⁵ Vene keskvaldumise kolonialism ei erinenud oluliselt kohalikust baltisaksa kolonialismist.
- Venestamispoliitikaga keelati segaabeludest sündinud laste ristimine luterlastena ja peagi keelati segaabelud üldse. Venestamispoliitikaga kaasnes vene keele domineerimine, mis mõjutas eriti haridussfääri. Õigeusk sai neil aastatel külge vene usu sildi, mis selle mainet eestlaste seas oluliselt alla kiskus. Õigeusu levik tõi endaga kaasa lastele venepäraste eesnimede panemise, millest Eesti omariikluse aastatel taanduti.

¹ Toomas Schvak. Õigeusk. – *Eesti kiriku- ja religioonilugu*. Koostaja ja toimetaja Riho Altnurme. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2018, 190–191.

² Linda Lainvoo. Usuvahetusest 19. sajandi keskel. – *Mitut usku Eesti IV*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2015, 15.

³ Vene Õigeusu Kiriku praegune ametlik nimetus on ka Moskva patriarhaat.

⁴ Priit Rohtmets. *Riik ja usulised ühendused*. Tallinn: Siseministeerium, 2018, 13–14.

⁵ Leida Rebane. Usuvahetuslik liikumine Läänemaal aa 1883–1885. – *Ajalooline Ajakiri*, 2/1933, 83–84. Vt ka Riho Altnurme. Orthodoxe Kirche – eine der eigenen Kirchen von Esten. – *Begegnungen in Vergangenheit und Gegenwart. Beiträge dialogischer Existenz*. Hrsg. Rammelt, C.; Schlarb, C.; Schlarb, E. Münster: LIT, 2015, 187.

- 19. sajandi lõpus viis venestamispoliitikat ellu 1885. aastast Eestimaa kubermangu juhtinud Sergei Šahhovskoi, kelle eestvedamisel kerkisid 1890. aastatel Eestisse kaks venestamispoliitika sümboliks saanud ehitist – Virumaal Kuremäel asuv Pühtitsa klooster ja Tallinnas Toompeal asuv Aleksander Nevski katedraal.⁶ Tartu Ülikooli peahoones pühitseti õigeusu kabel ja katusele püstitati õigeusu rist.⁷
- 1897. aasta ülevenemaalise rahvaloenduse andmetel moodustasid 84,2% Eesti ala elanikkonnast luterlased ja 14,3% õigeusklikud. Eestlaste hulgas, keda oli 90,6% kogu siinsest elanikkonnast, oli luterlaste arv pisut suurem – 87%. Õigeusklikke oli eestlaste seas 12,7% ja muude uskkondade liikmeid umbes 1%.⁸

20. sajandi alguskümnendid – kohalike õigeusu tavade juurdumine. Eraldumine Vene Õigeusu Kirikust ja Eesti Apostlik-Õigeusu Kiriku loomine

- 1917. aasta aprillis Tallinnas toimunud kohtumisel nõudsid Eesti õigeusklikud autonoomiat Vene õigeusu kiriku struktuuris. VÕK-i juhtiv sinod polnud valmis Eesti õigeusklikele lubama aga isegi mitte oma piiskopkonna asutamist, soovides nii hoida siinseid kogudusi tihedalt VÕK-i koosseisus. Et Eesti õigeusklike nõudmised püsisid, otsustas VÕK luua Riia piiskopkonna koosseisus vikaarpiiskopkonna, mille vikaar- või abipiiskopiks pühitseti 1917. aasta viimasel päeval seni Petrogradis teeninud eestlasest preester Paul Kulbusch. Ta hakkas kandma piiskop Platoni nime. Piiskop Platon sai ametis olla natuke rohkem kui aasta, enne kui ta 14. jaanuaril 1919 Tartus bolševike võimutsemise lõpupäevadel koos mitme teise vaimulikuga tapeti.⁹
- Juba piiskop Platoni ajal võetud siht saavutada Eesti alal tegutsevatele õigeusklikele suurem iseseisvus paisus 1919. aasta kevadeks täieliku kirikliku iseseisvuse ehk autokefaalia nõudmiseks. Iseseisvumise otsus kinnitati 1919. aasta märtsis peetud Eesti omariikluse aegsel esimesel Eesti õigeusu koguduste täiskogul, kus kuulutati Eesti Apostlik-Õigeusu Kirik (EAÕK) iseseisvaks ehk autokefaalseks kirikuks ja otsustati otsida kirikule tunnustust teistelt maailma õigeusu kirikutelt.¹⁰
- Et 1919. aasta sügiseks polnud Eesti õigeusklikel õnnestunud kiriklikku iseseisvust saavutada, pöörduti senise emakiriku – Vene Õigeusu Kiriku – poole ja paluti, et Eesti kogudused saaksid VÕK-i koosseisus autonoomse staatuse. See oli iseseisvusest astme võrra madalam staatus. VÕK polnud esialgu nõus Eesti õigeusklikele autonoomiat andma. 1919. aasta detsembris vastas VÕK-i Pühim sinod, et Eesti kogudused lubatakse eraldada

⁶ Eesti ajalugu V. Pärissorjuse kaotamisest Vabadussõjani. Peatoimetaja Sulev Vahtre. Tartu: Kirjastus Ilmamaa, 2010, 270–275. Vt ka Karsten Brüggemann. The Baltic Provinces and Russian Perceptions in Late Imperial Russia. – *Russland an der Ostsee. Imperiale Strategien der Macht und kulturelle Wahrnehmungsmuster (16. bis 20. Jahrhundert)*. Eds. Brüggemann, K.; Woodworth, B.D. Köln, Weimar, Wien: Böhlau, 2012, 132–137.

⁷ Riho Altnurme. Dorpat als Ort der Begegnung zwischen Deutschem und Russischem. – *Europäische Interaktionsfelder. Erkundungen zu deutsch-russischen Beziehungen*. Hrsg. Martin Tamcke. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen, 2017, 299.

⁸ Toomas Schvak. Eesti õigeusu kiriku lugu 19. sajandist tänaseni. – *Mitut usku Eesti IV*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2015, 41.

⁹ Olaf Sild. *Eesti kirikulugu: Vanimast ajast olevikuni*. Tartu: Akadeemilise Kooperatiivi Kirjastus, 1938, 221. Vt ka: Jüri Poska. *The Martyrdom of Bishop Platon*. Stockholm: The Culture Fund of the Estonian Apostolic Orthodox Church, 1968.

¹⁰ RA, EAA (Rahvusarhiivi Eesti Ajalooarhiiv). 1655.3.3. Eesti apostliku kiriku täiskogu koguduse protokollid, 18.–21.03. 1919.

omaette piiskopkonnaks, ehk üheks piirkondlikuks administratiivüksuseks VÕK-i struktuuris.¹¹

- Pärast Tartu rahu sõlmimist 1920. aastal andis VÕK siinsele õigeusu kirikule küll suurema autonoomse enesekorraldusõiguse, kuid ta andis selle jätkuvalt ühe piiskopkonnana. Teade saadeti Eesti õigeusklikele kirjaga ja *tomost* ehk ametlikku kiriklikku kinnituskirja patriarhi ning piiskoppide allkirjadega siinsetele õigeusklikele ei väljastatud. Ühe piiskopkonnana tegutsemine tähendas seda, et kui selle juhi – piiskopiga – oleks midagi juhtunud, siis oleks kiriku edasi tegutsemiseks olnud vältimatult vaja Moskva patriarhi vahetatud sekkumist. Nii jättis VÕK endale õiguse siinse kiriku siseelu mõjutada ja see ei andnud Eesti õigeusklikele piisavat kindlust, et õige oleks senisel moel jätkata. Esialgu sai piiskop Platoni ametijärglaseks valitud Aleksander (Paulusest) Eesti Apostlik-Õigeusu Kiriku ülempiiskop VÕK-i koosseisus.¹²
- 1920. aastate alguses raskenes Eesti õigeusklike kontakti pidamine VÕK-ga, sest Nõukogude Venemaal oli väga ebastabiilne aeg. Seda suuremaks muutus soov oma kirikuelu ise kontrollida. Seetõttu pöördusid Soome ja Eesti kirikupead 1923. aastal Konstantinoopoli oikumeenilise patriarhi poole, sooviga saada Eesti ja Soome õigeusu kirikutele iseseisvus. Seda nad väikeste vähemuskirikutena siiski ei saanud, vaid neile anti autonoomia. See oli aga oluliselt laiem kui Moskva antud enesekorraldusõigus ja mis kõige olulisem – see rahuldas Eesti ja Soome õigeusu kirikuid, sest andis vabaduse neil kirikusiseselt oma tegevust ise korraldada.
- Konstantinoopoli patriarh Meletios IV (Metaxakis) väljastas 7. juulil 1923. aastal patriarhaadi püha sinodi otsusena ametliku *tomose* ehk kinnituskirja Eesti õigeusklike kanoonilise staatuse kohta, millele oli lisaks temale alla kirjutanud 12 metropoliiti. VÕK-i raske olukorra kõrval tõusis tähtsaima argumendina *tomose* väljastamiseks esile VÕK-i enese varasem tegevus – nimelt toetus Meletios IV Eesti õigeusklikele autonoomia andmisel varasemale VÕK-i antud ühe piiskopkonnaga enesekorraldusõigusele ja sellega seoses püsinud vajadusele kirikuõiguslik staatus alaliselt tagada.¹³
- Ülemaailmne õigeusu kirik koosneb kohalikest iseseisvatest ehk autokefaalsetest või pooliseseisvatest ehk autonoomsetest kirikutest. 1923. aasta *tomose* alusel moodustus kirikuõiguslikult korrektselt Eestis kohaliku kirikuna tegutsev Eesti Apostlik-Õigeusu Kirik. Kiriku etteotsa asus Tallinna ja kogu Eesti metropoliit. Selles ametis jätkas senine ülempiiskop Aleksander (Paulus). EAÕK-i põhikirja järgi olid kiriku valitsemisorganiteks vaimulikest ja koguduste esindajatest koosnev kiriku täiskogu, piiskoppide sinod ja üldsinod ehk vaimulikest ja ilmikutest koosnev EAÕK-i kirikuvalitsus.¹⁴
- Eesti Apostlik-Õigeusu Kirikul oli 1923. aasta *tomose* järgi kolm piiskopkonda (Tallinna, Saaremaa ja Petseri). Kiriku koosseisu kuulusid kaks kloostrit: Pühtitsa nunnaklooster ja Petseri mungaklooster. Kolmest piiskopkonnast jäi Saaremaa piiskopkond moodustamata ja selle asemel loodi 1924. aastal etnilistel alustel Narva ja Irboska piiskopkond.¹⁵

¹¹ Priit Rohtmets, Toomas Schvak. The establishment of the Estonian Apostolic Orthodox Church: history and interpretations. - *Usuteaduslik Ajakiri* 84 (1), 2023, 15.

¹² Patriarh Aleksius II. *Õigeusk Eestimaal*. Tallinn: Revelex, 2009, 348–349.

¹³ Priit Rohtmets, Toomas Schvak. The Establishment of the Estonian Apostolic Orthodox Church: History and Interpretations. – *Usuteaduslik Ajakiri* 84 (1), 2023, 23–28.

¹⁴ RA, ERA (Rahvusarhiivi Eesti Riigiarhiiv). 14. 1. 935. Eesti mitropoolia kirikuseadus; Sebastian Rimestad. *The Challenges of Modernity to the Orthodox Church in Estonia and Latvia (1917–1940)*. Erfurter Studien zur Kulturgeschichte des Orthodoxen Christentums. Band 6. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2012, 91–92.

¹⁵ Riho Altnurme. Kirikuelu Eestis esimesel iseseisvusajal. – *Eesti oikumeenia lugu*. Peatoimetaja Riho Altnurme. Tartu, Tallinn: Tartu Ülikool, Eesti Kirikute Nõukogu, 2009, 24.

Rahvuspiiskopkonna loomine oli vastutulek vene kogudustele. Vene koguduste piiskopkond säilitas kiriku ühtsuse, andes neile voli oma koguduste käekäigu eest ise seista.

- Juba alates piiskop Platoni ametiajast määratles Eesti Apostlik-Õigeusu Kirik end rahvakirikuna, sest õigeusu kirikusse kuulus umbes viiendik Eesti rahvast.¹⁶ 1922. aasta rahvaloenduse kohaselt elas Eestis 209 094 õigeusklikku, kellest 123 099 olid eestlased ja 85 995 venelased.¹⁷ Kiriku liikmeskond püsis kahe aastakümne jooksul stabiilne.
- 1920.–1930. aastatel arutati kirikus Eesti õigeusu eripärade ja tavade üle. Selle tulemusena kujunes Eesti omariikluse esimestel aastakümnetel välja Eestile iseloomulik õigeusk. Eesti eri piirkondades ja rahvusgruppide seas olid veel omakorda neile iseloomulikud õigeusu tavad. Eesti mitmekesised õigeusu traditsioonid suutsid vähemalt osaliselt püsima jääda ka nõukogude okupatsiooni aastatel.¹⁸
- Riik hakkas luteri ja õigeusu kirikut 1930. aastate teises pooles rahaliselt aitama. Nii näiteks eraldati riigi toel nii luteri kui ka õigeusu kiriku jaoks erisummad sotsiaalhoolekandetööks ja haridusministeeriumi vahendusel ka noortetööks. 1937. aasta põhiseaduse §-i 84 kohaselt kuulusid õigeusu ja luteri kiriku juhid riiginõukogu ehk parlamendi teises koja liikmeskonda. Sama põhiseaduse kohaselt võis suurematele kirikutele, mille liikmeskond ületas 100 000 piiri, anda ka avalik-õigusliku staatuse.¹⁹

Eesti Apostlik-Õigeusu Kiriku likvideerimine 1941. aastal ja kirikuelu Teise maailmasõja tingimustes

- 1940. aasta juunis okupeeris Nõukogude Liit Eesti Vabariigi. Aastatel 1940–1941 hakkas nõukogude võim piirama kirikute seniseid õigusi ja tegevust. VÕK asus avaldama survet siinsetele kogudustele VÕK-ga liitumiseks.
- 1941. aasta jaanuaris saabus Eestisse VÕK-i esindaja Dmitrovi ülempiiskop Sergius (Voskresenski), kes nõudis EAÕK-i sinodi kokkukutsumist, et otsustada ühinemine VÕK-iga. Temast sai EAÕK-i likvideerimise elluviija.²⁰
- Selle koosoleku otsused on õigustühised, sest rikuti kiriku põhimäärusi, kuna kanoonilise alluvuse muutmine kuulus põhimõttelise küsimusena kiriku täiskogu pädevusse, mida aga kokku ei kutsutud.²¹ Ka kokku kutsutud sinodi koosolekust võttis osa vähem sinodi liikmeid kui kiriku põhimääruses sätestatud alampiiriga oli paika pandud, ning puudusid ka koosoleku esimees või tema abi. Sellele vaatamata jätkus VÕK-i surve viia ühinemisprotsess lõpuni. Metropoliit Aleksander mainis, et Sergius käitus kui Nõukogude funktsionäär, kelle kasutada olid kõik toonased eesõigused. Sergius oli 1940. aastal allutanud Moskvale Poola ja Rumeenia õigeusu kirikud ja 1941. aasta jaanuaris külastanud ka Läti õigeusu kiriku esindajaid.²²
- Sergiuse teate peale, et Eesti ja Läti kirikud on nõus VÕK-ga ühinema, otsustas VÕK patriarhitooli hoidja metropoliit Sergiuse (Stragorodski) määrusega ühinemissoovi

¹⁶ RA, ERA. 1655. 3. 240. Eesti piiskop Eesti Ajutisele Valitsusele, 14.11.1918.

¹⁷ 1922. a. üldrahvalugemise andmed. Vihk II Üleriikline kokkuvõte Tabelid. Tallinn: Riigi Statistika Keskbüroo, 1924, 138–139.

¹⁸ Priit Rohtmets. *Eesti usuelu 100 aastat*. Tallinn: Post Factum, 2019, 79–80.

¹⁹ Johan Köpp. *Kirikuvalitsemisõpetus*. Tartu: Akadeemilise Kooperatiivi Kirjastus, 1940, 118.

²⁰ Andrei Sõtšov. *Eesti Õigeusu Piiskopkond Nõukogude religioonipoliitika mõjuväljas 1954–1964*. Dissertationes Theologiae Universitatis Tartuensis 14. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2008, 23.

²¹ RT, 48/1935, Eesti Apostliku-õigeusu Kiriku põhimäärus, 1358, 1361.

²² Riho Saard. Eesti Apostlik-Õigeusu Kiriku algusaastad. – *Akadeemia* 7, 2008, 1578.

rahuldada. Seniseid kirikujuhte VÕK seni ei tunnistanud, kuni nad polnud kahetsenud VÕK-st lahkumist. EAÕK-i likvideerimise järel 1941. aastal – otsuses määratleti senine EAÕK kui iseseisev ehk autokefaalne kirik – lõi VÕK Eestit, Lätit ja Leedut ühendava VÕK-i struktuuri (eksarhaadi), mille keskuseks sai Riia. Seda asus juhtima Leedu ja Vilniuse metropoliidiks tõusnud Sergius (Voskresenski).²³

- 1941. aasta märtsis kutsuti metropoliit Aleksander Moskvasse, et temaga kirikukorralduslike küsimuste üle aru pidada. Seal selgus aga, et Aleksander peab Moskva Jumalailumuse peakirikus toimuva jumalateenistuse käigus alla kirjutama kiriklikust iseseisvusest ehk autokefaaliast (seda polnud EAÕK-le kunagi antudki) loobumise aktile ja kahetsema 1923. aastal aset leidnud VÕK-st lahkumist. 31. märtsil 1941 võttis VÕK ametlikult EAÕK-i piiskopkonnana vastu VÕK-i koosseisu ja tühistas EAÕK-i autonoomia. Kõik need otsused olid langetatud võõrriigi okupatsiooni ehk välise surve tingimustes.
- Nõukogude okupatsioonivõimu kehtestamine ja usuelu piiramine kulmineerus aastatel 1940–1941 vaimulike represseerimisega. Endine Petseri kloostri ülem Joann Bulin mõisteti surma ja hukati 1941. aastal. Mõrvati ka õigeusu vaimulikud Johannes Kraav ja Joann Tolstjakov. Ühtekokku vahistati 16 vaimulikku ja kaks õigeusu kiriku sinodi liiget.
- Kõige olulisem protestiavaldus Nõukogude okupatsioonivõimu ja VÕK-i õigusvastase tegevuse vastu aastatel 1940–1941 oli 76 EAÕK-i vaimuliku loobumine kiriku teenistusest. See moodustas üle 50% kiriku preesterkonnast.²⁴
- Saksa okupatsiooni ajal aastatel 1941–1944 soovis metropoliit Aleksander EAÕK-i staatuse ja tegevuse taastada, aga see õnnestus Saksa võimude tegevuse tõttu vaid osaliselt. 30. juunil 1942. aastal teatas metropoliit Aleksander avalikult, et ei allu VÕK-i eksarhile ja on iseseisva EAÕK-i kirikupea ning palus Saksa võimudelt EAÕK-i registreerimist. Seda seisukohta kordas EAÕK-i sinod 16. detsembril 1942. aastal Sergiusele saadetud kirjas, kus mainiti muu hulgas, et 1941. aastal polnud Aleksander oma tegevuses vaba, vaid oli sunnitud alluma VÕK-i survele.²⁵ Taotluse Eestis kirikliku struktuuri registreerimiseks esitas ka VÕK-i eksarhaat, millel Saksa võimud lubasid tegevust jätkata. Viimase koosseisu otsustas Eestis kuuluda Narva piiskopkond, eesotsas selle piiskop Paveliga (Dmitrovski).
- Saksa okupatsioonivõim otsustas rahuldada mõlemad taotlused ja andis 1942. aasta oktoobris resolutsiooni, mille kohaselt oli kogudustel õigus valida, kas kuuluda EAÕK-i või VÕK-i eksarhaadi alluvusse. EAÕK registreeriti oikumeenilise patriarhaadi 1923. aasta *tomoses* määratud nimetusega Eesti Apostlik-Õigeusu Metropoolia ja Aleksandrile andis okupatsioonivõim õiguse kanda Tallinna metropoliidi nimetust, lubamata sinna siiski lisada tema nimes varem sisaldunud täiendit “Kogu Eesti”.²⁶
- 1943. aasta mais toimunud EAÕK-i metropoolia esinduskogu koosolekul mainis metropoliit Aleksander, et kohalike Saksa okupatsioonivõimu esindajatega peetud läbirääkimised töötasid esialgu EAÕK-i õigusjärgluse tunnustamist, ent Narva piiskop Paveli vastandumine EAÕK-le tõmbas sellele kriipsu peale. Paveli otsus toetada Sergiust ja VÕK-i eksarhaadi registreerimine ei tähendanud aga seda, et kõik Narva piiskopkonna kogudused oleksid kuulunud eksarhaadi koosseisu, või et vastandumine oleks olnud rangelt rahvuslik. Näiteks otsustas Pühtitsa nunnaklooster kuuluda EAÕK-i koosseisu.

²³ Andrei Sõtšov. *Eesti õigeusu piiskopkond Stalini ajal aastail 1945–1953*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2004, 36–38.

²⁴ Riho Altnurme, Atko Remmel. Kirikuelu okupatsioonide ajal. – *Eesti oikumeenia lugu*. Peatoimetaja Riho Altnurme. Tartu, Tallinn: Tartu Ülikool, Eesti Kirikute Nõukogu, 2009, 100.

²⁵ RA, ERA. 1655.3.431. Metropoliit Aleksander metropoliit Sergiusele, 16.12.1942.

²⁶ Andrei Sõtšov. *Eesti Apostlik-Õigeusu Kirik 1940–1945*. Tartu: Tartu Ülikooli usuteaduskond, 2001, 48–50.

Kokkuvõttes tegutsesid 24 venekeelset Narva piiskopkonna kogudust piiskop Paveli juhtimisel VÕK-i eksarhaadi koosseisus, üle 130 koguduse jäi aga EAÕK-i koosseisu.²⁷

Eesti Apostlik-Õigeusu Kirik paguluses ja Vene Õigeusu Kiriku piiskopkond nõukogude Eestis aastatel 1944–1991

- 1944. aastal jätkas nõukogude võim sealt, kus ta oli 1941. aasta lõpetanud. Õigeusu kiriku tuleviku saatus Eestis oli küsimus, mille kohta otsus langetati Moskvast. 10. detsembril 1944 ja 16. aprillil 1945 tehtud otsustega likvideeris VÕK siinse EAÕK-i uuesti. Selle asemel moodustati VÕK-i Tallinna piiskopkond.²⁸
- Kui aastatel 1940–1941 oli EAÕK-i allutamine kutsunud esile teravaid reaktsioone, siis 1945. aastal läks likvideerimine oluliselt kiiremini. 1944. aasta septembris oli kirikupea Aleksander nõukogude repressioonide kartuses Eestist põgenenud ja kiriku vaimulikud kahanenud. See pärssis ka vastupanu. Liitumine toimus siiski alanduste ja hirmutamisega. EAÕK-i vaimulikest pidid kõik preestrid kahetsema, et julgesid VÕK-i koosseisust lahkuda. Nende varasem käitumine tituleeriti kirikulõheks. Samuti oodati kõikidest kogudustest allkirja, et ollakse nõus VÕK-ga liituma. Vastasel juhul ähvardati kogudusi mitte registreerida.²⁹
- Koguduste ja vaimulike arv vähenes nõukogude ajal märgatavalt. Kui 1949. aastal oli piiskopkonnas teenimas 111 vaimulikku, siis 1956. aastaks oli teenimas 69 preestrit. Suurem õigeusu koguduste sulgemise laine oli aastatel 1950–1953, kui likvideeriti 16 kogudust. Aastatel 1957–1959 suleti 5 kogudust ja aastatel 1962–1964 koguni 24 kogudust.
- Linnades oli juba alates 1950. aastatest hakanud muutuma õigeusklike rahvuslik koosseis. Massiimmigratsioon Nõukogude Liidust süvendas seda tendentsi veelgi, nii et õigeusu kogukonnas domineerisid 1970. aastateks vene keelt kõnelevad inimesed.³⁰
- Samal ajal jätkas metropoliit Aleksander paguluses EAÕK-i juhtimist ja liikmete koondamist. Metropoliit juhindus kiriku põhikirjas sätestatud metropoliidi ülesannete kirjeldusest, mille kohaselt oli metropoliidi ülesandeks kanda hoolt kiriku sisemise ja välise korra eest. Asudes kontakti Konstantinoopoli oikumeenilise patriarhi Athenagorasega (Spyrou), tunnustas ka patriarh, et kirik on Eestis tegutsenud kiriku õigusjärglane, ent muutunud oludes liideti kirik Konstantinoopoli patriarhaadi Lääne-Euroopa eksarhaadi koosseisu. Kollektiivse organina juhtis kirikut EAÕK-i sinod.³¹
- Vastavalt EAÕK-i põhimääruste §-le 16³² jätkas sinod metropoliidi administratiivsete ülesannete täitmist ja kiriku juhtorganina tegevust ka pärast 1978. aastat, kui VÕK-i Tallinna piiskopkonda juhtiva metropoliiti Aleksiuse (Ridiger) küsimise peale vastas

²⁷ RA, EAA. 1655.3.28. Ettekanne esinduskogu koosolekul 12. mail 1943. a. E. Ap.-õigeusu Mitropoolia olukorrast.

²⁸ Andrei Sõtšov. *Eesti Apostlik-Õigeusu Kirik 1940–1945*. Tartu: Tartu Ülikooli usuteaduskond, 2001, 55–57.

²⁹ Andrei Sõtšov. *Eesti õigeusu piiskopkond Stalini ajal aastail 1945–1953*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2004, 37–40.

³⁰ Toomas Schvak. Eesti õigeusu kiriku lugu 19. sajandist tänaseni. – *Mitut usku Eesti IV*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2015, 65.

³¹ Piiskop Jüri. Eesti Apostliku Õigeusu Kiriku sinod paguluses. – *Eesti Apostlik Ortodoksne Kirik eksilis 1944–1960*. Stockholm: Eesti Apostliku Ortodoksse Kiriku Kulturfond, 1961, 56–65.

³² EAÕK-i põhimääruse §16: Mitropoliidi ametikoha vabanemisel täidab tema kohuseid kuni uue Mitropoliidi ametisse astumiseni vanem Eesti piiskop. Viimase puudumise täidab Mitropoliidi administratiivalalisi ülesandeid Sinod. RT, 48/1935, Eesti Apostliku-õigeusu Kiriku põhimäärus, 1357.

toonane Konstantinoopoli oikumeeniline patriarh Demetrios (Papadopoulos), et peatab 1923. aastal antud kiriku autonoomia, sest seda pole võimalik täita.³³

Eesti Apostlik-Õigeusu Kiriku tegevuse taastamine Eestis ja kirikutüli Eestis 1990. aastatel

- 1990. aastad algasid Eesti õigeusu kogukonnas heitlikult. Nõukogude ajal oli eestlastest õigeusklike ja preestrite arv kirikus oluliselt vähenenud ning suletud oli kümneid maakogudusi. 1980. aastate rahvusliku ärkamise taustal mõjus eestlastest preestritele võõristavalt, et kiriku juhtkond soovis Eestis ametisse seada vene rahvusest piiskoppi, millega kirik oleks muutunud senisest veelgi enam venemeelseks ja hakanud mängima oma rolli ka Kirde-Eesti poliitilisel maastikul.
- Eestlastest õigeusu vaimulikud olid seotud Eesti Muinsuskaitse Seltsi tegevusega ja ühena kolmest vaimulikust oli õigeusu preester Ardalion (Ardo) Keskküla 1988. aasta mais üheks Eesti Kristliku Liidu ellukutsujaks. Tallinna Issandamuutmise kiriku juures alustas tegutsemist Suur-Kloostri Kild. See väike „killuke“ panustas eesti õigeusu pärandi uurimisse ja avalikkuse ette toomisesse. Tähtsaima saavutusena avati 1989. aastal pidulikult 1944. aasta märtsipommitamises kannatada saanud ja nõukogude ajal oma kohalt kangutatud esimese eestlasest õigeusklike ülemkarjase, piiskop Platoni büst. Osaleti ka õigeusklikust Eesti Vabariigi esimese presidendi Konstantin Pätsi ümbermatmise organiseerimises.
- 1988. aastal tähistas VÕK Kiievi-Russi ristiusustamise 1000. aastapäeva ja see oli avalöögiks ka kiriku taastulekule nõukogude avalikkuses. Oluliseks muutuseks siinses VÕK-i piiskopkonnas oli metropoliit Aleksiusse valimine VÕK-i juhiks. 1990. aastast patriarhitoolil istunud Aleksius II oli küll suur perestroika poliitika toetaja, kuid samal ajal oli ta esimene, kes andis allkirja 1990. aasta novembris venekeelses ajakirjanduses ilmunud avaldusele, mis mõistis hukka Vene vähemuse väidetava diskrimineerimise Eestis.³⁴ Aleksius oli juba 1950. aastatel Nõukogude julgeoleku värvatud agent ja tegi KGB-ga pikaaegse VÕK-i välisasjade juhina koostööd.³⁵ Tema ametisse asumise järel võttis siinse piiskopkonna valitsemise järk-järgult üle 1990. aastal piiskopiks nimetatud Kornelius (Vjatšeslav Jakobs).
- 1991. aastal otsustas VÕK-i püha sinod, et vaatamata Nõukogude Liidu lagunemisele tuleb kirik säilitada ühe tervikuna. Sellest sai VÕK-i kirikupoliitika nurgakivi.
- Eestis valmistas VÕK-i käitumine meelehärmi nii poliitilisel kui ka kiriklikul tasandil. Sama aasta novembris ütles toonane Eesti Vabariigi rahvastikuminister Endel Lippmaa ajalehes Postimees riigi olematut idapoliitikat kritiseerides, et oktoobris oli saabunud Aleksiuselt Eesti Õigeusu Kiriku põhikiri, millega oli tsementeeritud nõukogudeaegne piiskopkonna struktuur, ent seejuures viidatud okupatsioonieelsele autonoomsele EAÕK-le. Lippmaa ütles, et nii nagu Mihhail Gorbatšovil pole õigust teha ümber Eesti Vabariigi põhiseadust, pole Aleksiusel õigust teha ümber autonoomse EAÕK-i põhikirja. Samuti oli Lippmaale vastukarva Pühtitsa kloostrile eristaatuse andmine ja selleks VÕK-i ning Eesti Vabariigi

³³ Priit Rohtmets, Valdis Tēraudkalns. Taking legitimacy to exile: Baltic Orthodox churches and the interpretation of the concept of legal continuity during and after the Soviet occupation of the Baltic states – *Journal of Church and State*, 58 (4) 2016, 23.

³⁴ Priit Rohtmets, Ringo Ringvee. Religious Revival and the Political Activity of Religious Communities in Estonia during the Process of Liberation and the Collapse of the Soviet Union 1985–1991. – *Religion, State & Society*, 41 (4), 2013, 377.

³⁵ Indrek Jürjo. *Pagulus ja Nõukogude Eesti. Vaateid KGB, EKP ja VEKSA arhiividokumentide põhjal*. Tallinn: Umara, 1996, 174.

Valitsuse vahelise kokkuleppe sõlmimine. Aleksiusse initsiatiivil kuulutati Pühtitsa klooster 1990. aastal stavropigiaalseks ehk allutati vahetult patriarhile. See on õigeusu kirikukorras erakorraline, sest üldreeglina asuvad kloostrid kohaliku piiskopi alluvuses. Patriarh Aleksiusse otsused läksid mööda paguluses järjepidevalt tegutsenud EAÕK-st.³⁶

- EAÕK-i tegevuse Eestis oli VÕK ise 1945. aastal lõpetanud. Sellele vaatamata nõudis VÕK-i Tallinna piiskopkond 1992. aastal Eesti kohtusüsteemilt EAÕK-iga põhikirjalise järjepidevuse tunnistamist. Olukorda ei muutnud ka tõsiasi, et 1993. aastal otsustas patriarh Aleksius II anda VÕK-i Tallinna piiskopkonnale administratiivsetes ja majandusküsimustes autonoomse enesekorraldusõiguse.
- VÕK proovis kiriku õigusjärglust siduda nii 1935. aasta EAÕK-i põhimäärustega kui ka 1920. aasta Moskva patriarhi antud otsusega, mis oli siinsetele õigeusklikele andnud majandus- ja administratiivküsimustes suurema otsustusõiguse, ent Eesti Vabariigi seisukohast polnud võimalik kohaldada kumbagi. Õigusjärglust ei saanud uuesti luua. Riik sai tunnistada õigusjärglaseks ainult Konstantinoopoli jurisdiktsioonis tegutsevat autonoomset EAÕK-i, sest 1940. aastal, kui Eesti okupeeriti, tegutses Eesti Vabariigis vaid üks kirik – Eesti Apostlik-Õigeusu Kirik.
- See kirik oli järjepidevalt paguluses tegutsenud ja õigusjärgluse alusel registreeriti EAÕK 11. augustil 1993 taas ka Eesti Vabariigi siseministeeriumis. Taastatud EAÕK sai õigusjärgluse alusel tagasi nõuda ka oma vara ja see põhjustas VÕK-i vaimulikkonnas ja juhtkonnas teravat kriitikat. 1990. aastad möödusid seetõttu võrdlemisi ärevas olukorras, mida iseloomustasid siinsete VÕK-i vaimulike korraldatud ristikäigud ja apellatsioonid.
- Korneliuse juhitud VÕK-i Tallinna piiskopkond kinnitas 4. oktoobril 1993. aastal toimunud koosolekul, et ka nemad juhivad EAÕK-i 1935. aasta põhikirjast ja väitsid, et just VÕK-le alluva organisatsiooni tegevus Eestis on olnud järjepidev. Seetõttu esitas Kornelius 1993. aasta oktoobri lõpus taotluse registreerida enda juhitud organisatsioon 1935. aasta EAÕK-i põhimääruste alusel.³⁷ Kornelius hoiatas, et teise kiriku registreerimisega toetab riik kirikulõhe tekkimist ja sellel võivad olla kaugeleulatuvad tagajärjed. Seda hoiatust kordas Kornelius järgnevatel aastatel veel ja veel.
- Korneliusele 1993. aasta novembri lõpus saadetud vastuses andis Siseministeeriumi Usuasjade Talituse juhataja Tiit Sepp teada, et VÕK-i piiskopkonna soovi registreerida end Eesti Apostlik-Õigeusu Kirikuna pole võimalik teostada, sest see oli vastuolus kirikute ja koguduste seaduse §-ga 13, mis sätestas, et kiriku, koguduse või koguduste liidu nimi peab olema selgesti eristatav teistest Eestis registreeritud kirikutest, kogudustest või koguduste liitudest. Siseministeerium selgitas, et VÕK-i piiskopkond polnud kunagi omanud põhikirja, mis oleks olnud registreeritud okupatsioonieelses Eesti Vabariigis.³⁸
- Alates 1990. aastate keskpaigast üritas Kornelius ära kasutada muutuvaid poliitilisi olusid ja proovis ministrite vahetumisel järjekindlalt õigusjärglusele apelleerides oma struktuuri uuesti registreerida. 24. jaanuaril 1994 esitas Kornelius Tallinna Halduskohtusse kaebuse Usuasjade Talituse ja selle juhataja Tiit Sepa peale, et kohus tühistaks talituse otsuse jätta tema juhitud organisatsioon registreerimata. 4. juulil 1994 jättis kohus Korneliuse kaebuse rahuldamata ja 3. oktoobril 1994 jättis ka Tallinna Ringkonnakohus Korneliuse

³⁶ Ringo Ringvee. *Riik ja religioon nõukogudejärgses Eestis 1991–2008*. Dissertationes Theologiae Universitatis Tartuensis 23. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2011, 128–129.

³⁷ SMA (Siseministeeriumi arhiiv), 25. Kirjavahetus usuühingutega, 15.12.1994–1.9.1995, Avaldus Eesti Vabariigi Siseministeeriumi Usuasjade Talitusele, 29.19.1993.

³⁸ SMA, 23. Kirjavahetus kirikute ja nende allasutustega, 12.2.1993–11.11.1993, Tiit Sepp härra Korneliusele, 25.11.1993.

apellatsioonikaebuse rahuldamata. Riigikohtu loakogu kaebust menetlusse ei võtnud ja nii jäigi Usuasjade Talituse otsus Moskva patriarhaadi kiriklikku struktuuri mitteregistreerimisest jõusse. Sellega tunnistas kohus, et õigusjärgluse alusel tegutseb Eesti Vabariigis ainsa õigeusu kirikuna EAÕK. Seda seisukohta kordas 1995. aastal ka siseminister Märt Rask, kelle poole Kornelius pöördus.³⁹

- Soov otsust muuta ei raugenud. 31. detsembril 1995. aastal pöördusid neli Riigikogu liiget Sergei Ivanov, Nikolai Maspanov, Igor Sedašev ja Valentin Strukov siseminister Märt Raski poole ja palusid vastuseid tervele reale võrdlemisi detailsetele küsimustele, mis puudutasid kirikuvara tagastamisprotsessi läbiviimist. Eeskätt huvitas neid usuasjade talituse tegevus ja selle piirid.⁴⁰ Siseminister Märt Rask vastas, et registreerimise vaidlustamiseks kehtib Eesti Vabariigis kindel kord ja seda saab teha kohtulikus korras. Riik ei soovinud sekkuda kanoonilistesse vaidlustesse, vaid juhendus EAÕK-i järjepidevusest. Sergei Ivanov süüdistas seepeale kohtu erapoolikust ja endist peaministrit Mart Laari ning eurominister Endel Lippmaad.⁴¹
- 1995. aastast oli õigeusu kirikutüli lahendamisse kaasatud ka Konstantinoopoli oikumeeniline patriarhaat. 1996. aastal saabus konfliktis murdepunkt, kui veebruaris otsustas Konstantinoopoli oikumeeniline patriarh Bartolomeus (Archontónis) taasjõustada 1923. aastal EAÕK-i *tomos'*e autonoomia kohta. See paiskas kahe patriarhaadi suhted üleilmsesse kriisi, sest VÕK otsustas katkestada kahe kiriku vahelise armulauaosaluse. Selles olukorras otsustasid kaks patriarhi Zürichis kohtuda ja sõlmisid seal kokkuleppe, et Eestis võivad kõrvuti eksisteerida kaks õigeusu jurisdiktsiooni. See oli mõeldud ajutise lahendusena, aga tegelikult põlistas see kahe kiriku teket ühel ja samal territooriumil. Kogudustel oli õigus valida, kuhu kuuluda.⁴²
- Samal ajal kogus hoogu infosõda, milles Vene pool levitas kuuldusi, nagu sooviksid Eesti võimud Moskvale alluvaid kogudusi sulgeda. Patriarh Aleksius II pöördus teiste hulgas ka Ameerika Ühendriikide presidendi Bill Clintoni poole ja palus, et ta avaldaks Eesti võimudele survet olukorra lahendamiseks. Sellega kaasnes ähvardus, et olukord võib väljuda kontrolli alt ja lõppeda sellega, et vaimulikud aetakse oma kirikutest välja ja kiriku liikmed sunnitakse riigist lahkuma.
- 1995. aastal pöördus Kornelius OSCE inimõiguste ülemkomissari ja välisriikide diplomaatide poole. Peagi järgnesid ka meeleväljendused ja ristikäigud mööda Tallinna vanalinna tänavaid. Selle peale elavnes ka Vene Föderatsiooni välisministeerium, kes ähvardas kahe riigi suhete halvenemise eest. See olukorra lahendamisele kaasa ei aidanud. 1994. aastal Eestit külastanud Kirikute Maailmanõukogu komisjon oli õigeusklike diskrimineerimise süüdistused ümber lükanud.⁴³
- 1996. aastal pöördus Vene Föderatsiooni president Boris Jeltsin Eesti Vabariigi Presidendi Lennart Meri poole ja tundis õigeusu kirikus toimuva kontekstis muret vene vähemuse õiguste üle Eestis. Lennart Meri vastas talle nii nagu Eesti võimud olid vastanud varem, öeldes, et küsimust ei tohiks politiseerida ja las kogudused isekeskis leiavad olukorrale

³⁹ SMA, 25. Kirjavahetus usuühingutega, 15.12.1994–1.9.1995, Märt Rask Peapiiskop Korneliusele, 29.12.1995.

⁴⁰ SMA, 25. Kirjavahetus usuühingutega, 15.12.1994–1.9.1995, Arupärimine Hr. Siseminister Märt Raskile, 31.12.1995.

⁴¹ Stenogrammid. VIII Riigikogu, III Istungjärk, infotund. 22.01.1996.

<http://stenogrammid.riigikogu.ee/et/199601221100#SND-890083026> (vaadatud 23.01.2025).

⁴² Grigorios D. Papathomas. *Õnnetus olla väike kirik väikesel maal. Teoloogiline tõde Eesti Õigeusu Kiriku kohta*. Tallinn: Tallinna Püha Platoni Õigeusu Teoloogia Seminar, 2007, 17.

⁴³ Ringvee, *Riik ja religioon nõukogudejärgses Eestis 1991–2008*, 138–139.

lahenduse. Samal aastal oli see teema tõstatunud ka ÜRO peaassambleel, kuid ka seal selgitasid Eesti diplomaadid, et nemad pole usulisse vaidlusesse sekkunud, ega polnud õigeusu kirikute vahelist tüli algatanud.

- 1997. aastal sõlmiti Eesti riigivõimu vahendusel VÕK-ga kokkulepe Pühtitsa kloostris kasutamise asjus. Selle kohaselt loobus EAÕK kloostris kasutuses oleva vara tagasinõudeõiguse teostamisest, kuid ei loovutanud seda õigust ka kellelegi teisele. Riik jättis vara enda kätte ja lubas, et seda ei tagastata kolmandatele osapooltele, kuid andis selle tähtajaliselt kloostrile kasutada. Selle tulemusena registreeriti klooster 1997. aastal Moskva patriarhile otsealluvana. 1999. aastal registreeris VÕK patriarhi otsealluvuses Tallinna linnale kuuluva Nevski katedraali.⁴⁴ See on põhikirja järgi VÕK-i ametlikuks esinduseks Eesti Vabariigis.
- Kornelius üritas Moskva patriarhaadile alluvaid kogudusi ka järgmistel aastatel korduvalt registreerida, kuid teda ei saanud edu. Selle vastu protesteeris ka EAÕK, nõudes, et Moskvale alluv kirik peab olema registreeritud kas Vene õigeusu kirikuna Eestis või Moskva patriarhaadi piiskopkonnana.
- 2002. aastaks oli Kornelius nõus õigusjärgluse nõudmisest loobuma. 12. aprillil 2002 kanti Moskva Patriarhaadi Eesti Õigeusu Kirik (MPEÕK) siseministeriumis registrisse. Siseministerium deklareeris sel puhul, et MPEÕK sündis juriidilise isikuna esmakordselt ja lõpetas ühe usukogukonna registreerimata tegevuse Eesti Vabariigis. Seejärel andis EAÕK oma vara riigi omandisse tingimusel, et seda ei võõrandata kolmandatele isikutele. Nii sai MPEÕK 50 aastaks oma kasutusse 18 objekti.
- Vaatamata kokkuleppele esitasid MPEÕK-i esindajad juba pärast kiriku registreerimist avalikkuses seisukohta, et nad ei kavatse õigusjärgluse nõudmisest loobuda ja eesmärgiks on kirikuvara enda omandisse saamine. Sel põhjusel on õigeusu kirikute suhtlus ka 2002. aasta järel olnud probleemne.⁴⁵
- Kirikuvara küsimus on olnud päevakorral kõigil patriarhide (patriarh Aleksius II visiit 2003. aastal ja patriarh Kirilli (Gundjajev) visiit 2013. aastal) ja VÕK-i välisasjade esindaja visiitide (2010, 2012) raames.
- MPEÕK-st on põhjust kõneleda ka seoses Eesti julgeolekuga. 2010. aastal jõudis avalikkuse ette Edgar Savisaare juhitud Keskerakonna nn idaraha skandaal, mille keskmes oli Lasnamäele ehitatav õigeusu kirik. Savisaar kohtus 2010. aasta veebruaris Tallinnas Venemaa raudtee juhi Vladimir Jakuniniga, et Pärnus üles kasvanud Jakunini vahendusel küsida Venemaalt raha Lasnamäe kiriku ehituseks ja varjatult ka Keskerakonna valimiskampaania rahastamiseks. Jakunin kohtus sama visiidi käigus MPEÕK-i metropoliidi Korneliusega. Kirikuehituseks saadigi 13,5 miljonit Eesti krooni, Keskerakonnale raha üleandmine õnnestus aga kaitsepolitseiametil ära hoida.⁴⁶

⁴⁴ Riho Altnurme. Kirikuelu Eestis teisel iseseisvusajal. – *Eesti oikumeenia lugu*. Peatoimetaja Riho Altnurme. Tartu, Tallinn: Tartu Ülikool, Eesti Kirikute Nõukogu, 2009, 216.

⁴⁵ Ringvee, *Riik ja religioon nõukogudejärgses Eestis 1991–2008*, 158–160.

⁴⁶ *Kaitsepolitsei aastaraamat 2019. 2020*

https://kapo.ee/sites/default/files/content_page_attachments/Aastaraamat_2019_2020.pdf (vaadatud 22.01.2025); ÜLEVAADE: Edgargate ehk Savisaare mõjuagendi-skandaal 22.10.2010 <https://ekspress.delfi.ee/artikkel/37017791/ulevaade-edgargate-ehk-savisaare-mojuagendi-skandaal> (vaadatud 22.01.2025).